

goedkope vrouwelijke religieuzen en nam het staatsaandeel in de financiering steeds meer toe. Reeds in de jaren vijftig was het rijk de voornaamste financier en na 1974 ging de overheid ook steeds meer eisen stellen aan de kruisverenigingen.

Op slechts twee punten had ik wat aanmerkingen. De schrijver baseerde zich op tal van bronnen, maar voor het persoonlijk leven van Mol waren het familiearchief, 27 individuele interviews en een groepsgesprek met enkele oud-patiënten onmisbaar. Het familiearchief is nog in particulier bezit en dus niet zomaar toegankelijk. Bezwaarlijker is dat de vindplaats van de teksten van de interviews niet wordt opgegeven. Een wetenschappelijke publicatie moet echter wel verifieerbaar blijven en aan deze voorwaarde wordt zo niet voldaan. Dit probleem speelt ook bij ander onderzoek naar de twintigste eeuw en vraagt om een afspraak of zelfs een richtlijn. Kan het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap hier geen voorzet geven?

Een punt waarop ik van mening verschil met Huige is zijn en ook door anderen geponeerde stelling dat het rijk vóór 1945 in gebreke bleef op het terrein van de volksgezondheid of, in meer algemene termen gesteld, dat de overheid zich weinig aan de volksgezondheid gelegen liet liggen. De door de drie grote confessionele partijen beheerste kabinetten gingen uit van een ondersteunende rol van de staat. Deze conceptie was tot lang na de Tweede Wereldoorlog dominant en werkte, zoals Huige zelf aantoont, goed. Daar kwam nog bij dat als de staat al werd geroepen om in de gezondheidszorg tussenbeide te komen of een poging daartoe ondernam, zij belandde in een moeras van met elkaar conflicterende belangen en twistende organisaties. Een voorbeeld is het plan van minister van arbeid Aalberse en zijn directeur-generaal van de volksgezondheid, mr. L. Lietaert Peerbolte, uit 1919 om een landelijk netwerk van regionale gezondheidsdiensten op te richten. Dit stuitte in medische kringen meteen op een 'ja-maar', om maar niet te spreken van de ziekenfondsoorlog die in de jaren dertig zijn hoogtepunt bereikte en waar menig beleidsman en topambtenaar tureluurs van werd. Al met al doet dit niets af aan de kwaliteiten van dit boek dat ik met plezier gelezen heb.

Ton Kappelhof

A. Linders, *'Frappez, frappez toujours!'. N. S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* (Dissertatie Utrecht 2003; Hilversum: Verloren, 2003, 287 blz., €25,-, ISBN 90 6550 765 5).

Wie kent haar nog: Corry Tendeloo? De hartstochtelijk feministe uit de jaren vijftig, die als lid van de Tweede Kamer belangrijke successen boekte in de strijd om gelijke rechten voor vrouwen? Bijna niemand, is het simpele antwoord; er bestaan zelfs vrouwelijke partijgenoten (PvdA) bij wie geen enkele bel gaat rinkelen als haar naam wordt genoemd. Misschien is dat ook helemaal niet zo verwonderlijk. Feminisme wordt nu eenmaal niet met de jaren vijftig geassocieerd. Als men kennis heeft van zijn geschiedenis, dan weet men van een eerste golf en van een tweede golf. Tijdens de eerste feministische golf (vanaf het einde van de negentiende eeuw tot ca. 1920) vormde onder meer het verwerven van kiesrecht voor vrouwen een voornaam strijdpunt. Tijdens de tweede golf, die eind jaren zestig van de twintigste eeuw begon, strenden de feministen tegen de vele belemmeringen in de maatschappij om ook daadwerkelijk gelijk te zijn aan mannen, om ook daadwerkelijk gebruik te kunnen maken van verworven 'gelijke rechten.'

Maar wat gebeurde er tussen de twee feministische golven in? In het tijdvak dus van pakweg 1920 tot 1965? Over een belangrijk deel van deze tussenperiode gaat het proefschrift van

Anneke Linders, dat zij in september 2003 te Utrecht verdedigde. Om precies te zijn: Linders behandelt de periode vanaf 1918, het jaar waarin het eerste vrouwelijke Kamerlid haar entree maakte, tot en met 1956, het jaar waarin Nederland zijn eerste vrouwelijke minister kreeg; met andere woorden van Suze Groeneweg tot en met Marga Klompé. Linders koos daarbij voor een originele invalshoek. Zij bestudeerde het feminisme aan de hand van één van zijn prominentste vertegenwoordigers, Corry Tendeloo. Het kan overigens goed zijn dat Linders oorspronkelijk een 'echte' biografie van Tendeloo heeft willen schrijven, maar daarvan heeft afgezien vanwege het gebrek aan bronnen. Het is nu een beetje een boek met een janusgezicht: nu eens staat Tendeloo geheel op de voorgrond, dan weer is zij nagenoeg afwezig en staat de feministische beweging centraal. Maar hinderlijk is dat niet. Sterker nog, voor de beschrijving en analyse van het feminisme is het een verrijking: door steeds Tendeloo te plaatsen binnen die beweging krijgt het verhaal vlees en bloed. En wat betreft de biografie van Tendeloo: hoe had Linders die moeten realiseren zonder een persoonlijk archief van haar hoofdpersoon? Ook nu al wrekt zich af en toe dat gebrek aan een persoonlijke nalatenschap van Tendeloo — terwijl Linders toch veel aandacht kan doen uitgaan naar de geschiedenis van het feminisme. In het boek staan namelijk vele gissingen van de auteur over de beweegredenen van Tendeloo om dingen te doen dan wel na te laten: 'er zijn redenen om aan te nemen ...', 'die stap lijkt een logisch gevolg van ...', 'het is niet ondenkbaar dat ...', 'het zal haar gefrustreerd hebben' enz.

Afgezien van het begin- en het slothoofdstuk ('Ouverture' en 'Finale'), bestaat het boek uit drie delen. Het eerste deel verschaft, althans voor zover de bronnen dat toelaten, inzicht in het leven van de uit de betere kringen afkomstige Tendeloo tot 1940; het tweede deel behandelt de ontwikkeling van het feminisme in de periode 1918-1956 en het derde deel beschrijft de tien naoorlogse jaren waarin Tendeloo voor de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer zat. In deel twee, over de feministische beweging tussen 'de golven' in, schetst Linders een helder beeld van haar ontwikkeling: hoe het feminisme enigszins instortte na het bereiken van het kiesrecht voor vrouwen; waarom het tweemaal een kort reveil beleefde (omstreeks 1935 en 1945) en vooral ook: welke ontwikkeling het denken binnen de vrouwenbeweging doormaakte. Hoe het harde strijd om gelijke rechten uiteindelijk verzandde in het idee dat de vrouw het beste tot haar recht kwam als moeder en vrouw binnen het gezin. Daarmee was het feminisme eigenlijk op sterven na dood.

Slechts een klein groepje vrouwen zou het 'echte' feminisme toen nog levend houden, dwars tegen de tijdgeest in. Corry Tendeloo behoorde tot deze Gideonsbende, de benaming die Linders aan deze jaren-vijftig-feministen geeft. Deze feministen bleven strijden voor gelijke rechten en waren het oneens met het alom gangbare idee dat (alle) vrouwen de samenleving het beste zouden dienen door hun moederlijke kwaliteiten thuis in het gezin in te zetten. Des te opmerkelijker is het dat de Gideonsbende grote successen boekte. Medio de jaren vijftig kwam er een einde zowel aan het ontslaggebod voor huwende ambtenaressen als aan de handelings- onbekwaamheid van getrouwde vrouwen. Linders schetst de hoofdrol die het vooraanstaande PvdA-Kamerlid Tendeloo in dezen speelde.

Het is jammer dat Linders geen gebruik heeft gemaakt van het te Utrecht gevestigde Humanistisch Archief. Nogal wat naoorlogse feministen waren actief binnen het net opgerichte Humanistisch Verbond (17 februari 1946, een week na oprichting van de PvdA), onder anderen Heroma-Meilink, Van den Muijzenberg-Willems en Ploeg-Ploeg. Zo zouden de zich daar bevindende brochures van onder anderen Ploeg-Ploeg licht hebben kunnen werpen op Linders vraag (148) hoe genoemde vrouwen dachten over 'de specifieke eigen aard van vrouwen.' Een ander punt van kritiek betreft de manier waarop Linders Kamerdebatten analyseert: zij lijkt

uitsluitend langs *gender*-lijnen te kijken. Bij de stemming over de motie-Tendeloo, aangaande de gehuwde ambtenares, schrijft zij dat de vrouwen eensgezind waren, de mannen verdeeld. (186) (Alle vrouwen stemden immers vóór de motie, bij de mannen was dat niet het geval). Maar evengoed, gelet op politiek-ideologische lijnen, kun je stellen dat alle linkse en liberale fracties (CPN, PvdA, VVD) eensgezind waren (zij stemden immers alle vóór) en de confessionele fracties verdeeld. Immers: zeven confessionele Kamerleden (afkomstig uit CHU en KVP; vier mannen en drie vrouwen) stemden vóór de motie, alle andere confessionele Kamerleden stemden tegen. Tot slot: Oud richtte niet de Partij van de Vrijheid op (209) maar de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

Maar deze kleine kritiekpunten laten onverlet dat Linders een prachtig boek heeft geschreven — met een ontroerende epiloog — over een vrouw die het bepaald verdient om aan de vergetelheid te zijn ontrukkt.

Carla van Baalen

W. Groom, *Storm over Vlaanderen. Triomf en tragedie aan het westelijk front 1914-1918* (Amsterdam: Balans, Leuven: Van Halewyck, 2003, 304 blz., ISBN 90 5018 596 7 (Balans), ISBN 90 5617 483 5 (Van Halewyck)).

In 2002 verscheen in New York een boek van de journalist Winston Groom over de gebeurtenissen aan het front in de omgeving van het West-Vlaamse stadje Ieper tijdens de Eerste Wereldoorlog. Door de fors toegenomen belangstelling bij het grote publiek voor het westelijk front in deze ‘Grote Oorlog’, ook in Nederland, kreeg dit boek de kans vertaald te worden.

Groom weet dat Amerikaanse soldaten in 1918 hun bloedige bijdrage hebben geleverd aan het doen kantelen van de militaire krachtsverhoudingen in het voordeel van de westelijke geallieerden. Het was via de boekenkast van zijn grootvader, oudstrijder van The Big Red One (1ste US Infanteriedivisie), dat hij op Ieper is gestoten. Dat slagveld liet hem niet meer los. Hij raakte geïntrigeerd door de vraag hoe miljoenen soldaten het in deze horror ooit hebben kunnen uithouden. Hij focust daarbij op het frontsegment bij Ieper.

Ieper is inderdaad belangrijk. In de buurt van deze oude middeleeuwse stad botsten de legers van de Duitse keizer op de troepen van het Britse imperium. Beide partijen hadden goede redenen om daar verbeten te vechten. De Duitsers wilden er de poort openen naar de verovering van de Franse Kanaalhavens. Als ze daar in slaagden, kregen Britten en Fransen het erg moeilijk om zich in een gesloten front te handhaven. In ieder geval moest het westelijk front dan een flink stuk dieper Frankrijk ingeschoven worden. Voor de Britten was de uitstulping bij Ieper de voor de hand liggende plaats voor een doorbraak die de Duitsers zou verplichten om de Belgische kust los te laten. Als ze dat konden bewerkstelligen, werden de mogelijkheden voor de Duitse duikboten om het geallieerde scheepvaartverkeer aan te vallen, gevoelig beperkt. Los van deze terechte strategische berekeningen, was de hoeveelheid bloed die beide partijen in de regio vergoten al na korte tijd zo gigantisch groot dat ze het als noodzakelijk zagen de ‘heilige’ grond daar nooit meer los te laten. Ieper werd een symbool, net zoals Verdun. Het resultaat van die vier jaar durende worsteling is een verschrikkelijk lange lijst van doden en verminkten. Dat veel gesneuvelden geboekt staan als ‘vermist’ zegt veel over de intensiteit van de strijd. Hun lichamen zijn verpulverd of de resten werden verstrooid. Of ze werden in de loopgravenzone begraven en de eventuele merktekens gingen verloren door de beschietingen.